

Pastoral spiritualitet i endring¹

'Den evangeliske kirke kjenner ingen exercitia spiritualia i jesuittisk betydning'.²
(Skagestads Pastorallære 1930)

'I 2007 satt 24 norske, lutherske prester i jesuittenes senter i Loyola og drøftet den ignatianske spiritualitetens betydning for åndelig liv i Skandinavia i dag'.³
(PFs Fagråd for kristen spiritualitet 2008)

AV HALVARD JOHANNESSEN

halvard.johannessen@teologi.uio.no

Innledning

Åndelig liv i Norge er ikke hva det en gang var. Spiritualitet⁴ er et fenomen i rask endring i den vestlige kulturkrets, og heller ikke kirkelivet her på berget står upåvirket.⁵ Jeg vil først i denne artikkelen undersøke tenkingen omkring den pastorale spiritualitet slik den i dag utformes fra sentralt hold i Den norske kirke. Materialet er hentet fra publikasjoner om spiritualitet utgitt av Kirkerådet (KR) og Presteforeningen (PF), samt PFs kurstilbud i spiritualitet for prester. I dette materialet skisseres et bilde av prestens *åndelige liv*, et tema som føyer seg inn i en lang norsk pastoralteologisk tradisjon. En presentasjon av grunntrekkene i denne tradisjonen vil bidra til å få frem hvilke konkrete endringer det er tale om. Selv om materialets omfang og uensartede natur ikke gir anledning til å trekke entydige konklusjoner, peker funnene mine i retning av brudd snarere enn kontinuitet med den norske pastoralteologiske tradisjonen. For det andre vil jeg presentere nyere religionsfilosofiske og -sosilogiske perspektiver på spiritualitet med utgangspunkt i Paul Heelas og Charles Taylor. Denne fortolkningshorisonten vil gjøre det mulig å se norsk pastoral spiritualitet i sammenheng med større kulturelle og religiøse endringer. Jeg vil for det tredje hente inn et teologisk perspektiv på temaet med Gordon Lathrops bok *The Pastor. A Spirituality* (2006).

Hans refleksjon om kildene til pastoral spiritualitet vil tjene som bakgrunn for en teologisk vurdering av de endringene ved norsk pastoral spiritualitet som vi i artikkelen har stiftet bekjentskap med.

Metode og materiale

Artikkelens nevnte disposisjon er inspirert av en metode for praktisk-teologisk forskning utviklet av John Swinton og Harriet Mowat i deres *Practical Theology and Qualitative Research* (2006).⁶ Deres utgangspunkt er at den praktiske teologis oppgave er å undersøke teorier og forestillinger som ligger under dagens former for kirkelig praksis. Målet er å bidra til økt innsikt og teologisk vurdering av kirkens praksis, og i forlengelsen av det være en samarbeidspartner i utformingen av ny praksis.⁷ For å nå dette målet foreslår de en fireleddet framgangsmåte. Første trinn består i å etablere et materiale ved beskrive praksisen eller situasjonen som skal undersøkes. Andre trinn er en kulturell analyse som bidrar til en fordypet forståelse av situasjonens karaktertrekk og kontekst. Trinn tre er en kritisk teologisk vurdering av ideer og forestillinger bak praksis, noe som munner ut i en revidert praksis som det fjerde og siste trinnet.⁸ Artikkelen følger den praktisk-teologiske metode strukturelt og innholdsmessig, bortsett fra på ett punkt som har med materialtilfang å gjøre. Swinton og Mowat

legger opp til innsamlinger av empiriske data gjennom for eksempel intervjuer eller spørreundersøkelser. Et slikt materiale er velegnet til å beskrive praksis «nedenfra» slik den faktisk utfolder seg. Dette er allerede blitt gjort i flere norske undersøkelser av spiritualitet, som hovedsakelig benytter seg av kvalitative og kvantitative metoder.⁹ Normative og teoretiske bidrag om spiritualitet fra sentralkirkelig hold er en annen side ved den praktiske kirkevirkelighet. Artikkelen undersøker praksis fra dette perspektivet, altså hvordan pastoral spiritualitet tenkes og presenteres av sentrale kirkelige instanser «ovenfra». Det betyr at jeg konsentrerer meg om publikasjoner, noe som medfører visse utfordringer. Norske publikasjoner om pastoral spiritualitet er få og uensartede. Det bildet som skisseres, er dermed nettopp en skisse; det representerer tendenser. Det eneste som kan kalles en fagbok om pastoral spiritualitet, er PFs artikkelsamling *Tjenestens kilder*. En bok om pastoral spiritualitet som kom i 1990. Her søker elleve prester og teologer «[...] å sette noen merkestener for en pastoral spiritualitet for vår tid – i en levende dialog med kirkens klassikere på dette område.»¹⁰ Som pastoralteologisk bidrag til feltet er den unik, samtidig som alderen svekker noe av dens aktualitet i vår sammenheng. Et nyere bidrag med innflytelse for tenkningen om kristen spiritualitet i Norge er KR's traktat *Kirken i møtet med den åndelige lengsel i vår tid*. Denne betenkningen ble bestilt til Kirkemøtet i 1999, og er forfattet av daværende leder av Egede Instituttet, Tore Laugerud. Betenkningen beskriver trekk ved vår tids spiritualitet generelt og skisserer en kirkelig respons på denne utviklingen. Det er også verdt å nevne at PF gjennom flere år hatt et Fagråd for kristen spiritualitet (frem til 2004 under navnet Fagråd for kristen spiritualitet og retreat). Fagrådet har arrangert en rekke kurs i spiritualitet for prester, kurs som har vist seg å være svært populære, og som gjennom sin kursprofil legger føringer for forestillingen den pastorale spiritualitet. Tematisk sett bindes materialet sammen av normative beskrivelser av kristen praksis omtalt som spiritualitet. Videre kjennetegnes bidragene av at de er rettet mot prester i Den

norske kirke, enten forstått som toneangivende del av en større målgruppe (betenkningen) eller som den direkte målgruppen for materialet (*Tjenestens kilder*, PFs kursmateriell). Materialet rommer i liten eller ingen grad fagteologiske drøftinger av hva spiritualitet er, men i lys av Swinton og Mowats idé om den praktiske teologis oppgave (over) er det ikke minst dette som gjør materialet relevant. Ved å sammenligne tendensene i mitt materiale med ferske resultater fra kvalitativ forskning på presters spiritualitet vil jeg avslutningsvis også knytte an til pastoral spiritualitet slik den faktisk uttrykkes seg i praksis. Det historiske bakteppet som så følger, bygger på eldre, norsk pastoralteologisk litteratur. Det vil tjene til å utkrystallisere hvilke trekk ved dagens tenkning om pastoral spiritualitet som innebærer endringer, og hva disse endringene består i. Det er endringene som vil utforskes i resten av artikkelen.

Pastoral spiritualitet i Den norske kirke i dag

Tjenestens kilder. En bok om pastoral spiritualitet ble utgitt på PFs Studiebibliotek i 1990. Forfatterne presenterer ganske ulike perspektiver på tematikken. Noen, som Jan Schumacher, beskriver spiritualitet i dag som arbeid med *livstolkning* og trekker i den sammenheng bl.a. veksler på moderne teologer som Bonhoeffer.¹¹ Andre vektlegger de religiøse øvelsens rolle, som Ole Chr. Kvarme om «den hellige lesning», Lise Setek om bønnepraktiser og Sverre Smebye om meditasjon.¹² Noen forankrer spiritualiteten i nådemidlene og gudstjenestefeiringen, i praksiser som hører til prestens klassiske tjenesteoppgaver. Andre fokuserer på praksiser som faller utenfor disse oppgavene, som stillhetsøvelser, retreatter og tidebønner. Boken gir et variert bud på pastoral spiritualitet. Selv om tradisjonelle tjenesteoppgaver fremholdes som nødvendige forankringspunkter for den pastorale spiritualitet, søker rundt halvparten av forfatterne bakenfor reformasjonen og utover i kirkelandskapet etter impulser, til ørkenfedre og klostervesen spesielt.¹³ Tendensen til å lete utenfor ens egne tradisjoner blir betraktelig forsterket når vi trer nærmere vår egen tid.

Betenkningen *Kirken i møte med den åndelige*

lengsel i vår tid gav i 1999 uttrykk for en konkret visjon om en fornyelse av kirkens spiritualitet. Etter fire år hadde betenkningen solgt 8.000 eksemplarer, rekord for et kirkemøtedokument.¹⁴ I forlengelsen av dette arbeidet ble prosjektet «Menigheten i møte med den åndelige lengsel» startet, som bl.a. avfødte ressurspermen *Smak og se. Stillhetsarbeid i menigheten* i 2006. Målet var å legge til rette for et mer konkret og menighetsrettet arbeid langs betenkningens linjer. Selv om det nå er over ti år siden betenkningen ble utgitt, viser den seg fortsatt å sette dagsorden i spørsmålet om kristen spiritualitet.¹⁵

Betenkningens hovedtese at hvis kirken skal komme den åndelige lengsel i møte, så må kirkens egen gudsrelasjon være levende. Derfor må arbeidet med å tilrettelegge for kirkefremmede, søkende mennesker først av alt rette seg mot en fornyelse av kirkens egen spiritualitet. Det hevdes at «[s]økende mennesker i dag spør ikke etter trossannheter, men etter våre erfaringer i vandringer med Gud».¹⁶ Kirkens gudsforhold må være «inderlig», et «liv nær kilden».¹⁷ Spørsmålet blir hvilke praksiser som kan gi rom for kirkens og de søkendes behov for religiøs erfaring i dag? Betenkningens bud er primært av økumenisk og kontemplativ art; den viderefører samme typer tendenser som vi så til sist i *Tjenestens kilder*. Men i motsetning til *Tjenestens kilder* er kirkens ordinære «praksiser» som gudstjeneste, forkynning og kasualia ikke inkludert blant kildene til en levende spiritualitet. Hva betenkningen henviser til, er bibellesning og det helhetlige engasjementet man finner blant kirker i Sør, men primært hva som kalles «den indre veien».¹⁸

Denne veien består i hovedsak av økumenisk inspirerte, kontemplative praksiser som er blitt importert til norsk kirkeliv av bl.a. retreatbevegelsen. Bevegelsen har vokst fram i Norge i løpet av de siste femti årene, og den har hatt monastisk og ignatiansk spiritualitet som inspirasjonskilder fra begynnelsen.¹⁹ Herfra trekkes det frem flere konkrete praksiser. Den første er stillhetsøvelser, øvelser som skaper rom «der Gud kan virke».²⁰ Det er snakk om å legge praktisk til rette for at den enkeltes kontakt med Gud kan utfolde seg. *Bønneøvelser* er en primær form for gudskontakt; bønn er selve grunnstammen i enhver levende gudsrelasjon

og utgangspunktet for en dypere form for guds erfaring. I forlengelsen av bønnen evner *meditasjon* å åpne opp for en enda dypere dimensjon. Kombinasjonen mellom stillhet, bønn og kroppslig avspenning legger til rette for en tilstand hvor man er nær i sitt eget hjerte, det sted der man også er nær Gud.²¹ Lengst inne på den indre etterfølgelsesveien ligger *kontemplasjonen*. Kontemplasjon beskrives som erfaringen av å være forenet med Gud, den uavlatelige bønn eller opplevelsen av å være i Guds nærhet.²² Felles for beskrivelsene er at de dreier seg om opplevelse eller erfaring av det guddommelige – nettopp det som står på spill for dagens søkende mennesker.

Etter kirkemøtet har det blitt arbeidet for å muliggjøre arbeid med denne typen spiritualitet på menighetsplan. Et slikt arbeid med stillhetsarbeid og kontemplativ spiritualitet i menighetene vil ofte involvere presten som åndelig leder. At det i dag finnes en kobling mellom pastoral spiritualitet og kontemplative øvelser, antydes av Presteforeningens kurstilbud innen kristen spiritualitet.

Presteforeningens fagråd for kristen spiritualitet har arrangert flere etterutdanningskurs de siste årene, mange med stor oppslutning. Et av dem er «Smak og kjenn. Kristen spiritualitet og retreatarbeid» som ble arrangert i 2007-08.²³ Kurset bestod av en teoridel og en praksisdell. Man leste tekster fra katolsk og protestantisk fromhetsliv i reformasjonstiden, blant annet Luther. Praksisdelen bestod av daglig meditasjon og tidebønnsniv, deltakelse på en lengre, organisert retreat, retreatpraksis i egen menighet og åndelig veiledning. Mens kurset hadde en økumenisk teoridel med lutherske bidrag, ble pastoral spiritualitet i *praksis* identifisert med kontemplative og monastisk inspirerte øvelser uten denne forankringen. Teoretisk sett blir det dermed mulig å skille mellom prestens spiritualitet og prestens tjeneste. Fra de spredte ansatsene til denne utviklingen i boken *Tjenestens kilder*, via kirkemøtebetenkningens tette kobling mellom åndelig liv og kontemplativ praksis, ser vi her hvordan forestillingene om den pastorale spiritualitet går i retning av å knyttes opp til slike former for øvelser.

Materialet vi har sett på har så langt hatt et normativt sikte; det representerer et «ovenfraperspektiv». Om prestene faktisk opplever at de har en kontemplativ spiritualitet, er et annet spørsmål, men det er et relevant spørsmål i denne sammenheng. Derfor vil jeg kort knytte an til empiriske undersøkelser som er gjort av presters spiritualitet. Harald Olsen er tilknyttet Universitetet i Agder og forskningsprosjektet «Gud på Sørlandet», og hans undersøkelser av norske statskirkeprester på Sørlandet konkluderer med at den pastorale spiritualitet er i endring:²⁴ «Når det gjelder endringenes innhold og retning er der en tendens i materialet til at den kontemplative og den estetisk/rituelle spiritualitetsformen endrer seg mest, i den forstand at de spiller en viktigere rolle i prestenes liv og virke enn de har gjort før.»²⁵ Med kontemplativ spiritualitet mener han praksiser som «vektlegger det indre åndelige liv gjennom bønn, meditasjon og kontemplasjon og søker den stillhet som gir rom for dette» mens estetisk/rituell spiritualitet «vektlegger ritualer, liturgi og symbolhandlinger, i en form som tilfredsstillende estetiske behov».²⁶ Kontemplativ og estetisk praksis er fortsatt ikke viktigst for prestene han har intervjuet. Verbalt/rasjonell spiritualitet, karismatisk og særlig diakonale former for spiritualitet står også sterkt.²⁷ Men det er de to nevnte typene som viser den største framgangen. I den grad vi kan snakke om en endring i pastoral spiritualitet, går det an å konkludere med at Olsens funn harmonerer med tendensene som er presentert i denne artikkelen. Empirien viser en bevegelse i retning av «stillheten». Som sagt viser også den mer normative tenkningen om prestens åndelige liv en endring. Men hva endringen konkret består i gjenstår å få fram. For å kunne belyse nettopp det trenger vi å utvide det historiske bildet av pastoral spiritualitet i Norge. Jeg har valgt å gå til normative forestillinger om prestens åndelige liv slik de kommer til uttrykk i vår pastoralteologiske tradisjon.

Norsk pastoral spiritualitet i bakspeilet

Spiritualitet er langt fra nytt i norsk pastoralteologi, i den forstand at faget alltid har hatt prestens åndelige liv som et fokuspunkt. Det er en gammel oppfatning at prestens spiritualitet ikke kan skilles fra prestens gjerning. På 1500-tallet

ble presteskaper i England simpelthen kalt for «the spirituality».²⁸ Tilsvarende kommenterer Pontoppidan i sin *Collegium Pastorale Practicum* (1757) at prester med rette kalles «geistlige». Han argumenterer endatil for at presteskaper burde kalles «åndeligheten» fordi det ville gjøre det åpenbart for alle at prestetjeneste handler nettopp om å omgås de åndelige ting.²⁹ Med tanke på at Pontoppidan var statspietismens fanebærer, er det ikke overraskende at han er opptatt av prestens åndelige liv. Det interessante er imidlertid at han likevel ikke vier temaet et selvstendig kapittel i sin pastoralteologi. Hvordan presten bør skjøtte sitt eget åndelige liv, omtales alltid i tilknytning til prestens oppgaver. Går vi fram til Gustav Jensens innflytelsesrike *Indledning i prestetjenesten* fra 1888, så er boken selv å regne som en åndelig traktat – omtrent 1/4 av teksten består av bønner. Han sier: «Det er godt at være en begavet prest, men [...] det er meget bedre [...] at være en bedende prest.»³⁰ Selv om prestens åndelige liv er viktig, behandles det heller ikke her i et kapittel for seg, isolert fra resten av prestens gjerning. For Jensen kan intet fromhetsliv erstatte tjenesten, med gudstjenesten i særstilling, som prestens åndelige kilde.³¹

I sine *Foredrag over pastoraltheologien* (1853) hadde imidlertid Wexels vært opptatt av hvilke kilder presten burde oppsøke. Wexels nevner fire: betraktningen (meditatio), bønningen (oratio), prøvelsen (tentatio) og rådføringen (consultatio).³² Luther hadde sagt om de tre første at det var disse som dannet teologen. Presteskapers dannelse var også Wexels primære mål da han skrev dette. Han foreskriver disse kildene som veier til yrkesmessig oppøvelse og fordypet innsikt i prestetjenestens krav. Det er ikke hensynet til prestens åndelige liv for dets egen del som står på spill, men hva vi kan kalle en erfaringsbasert «videre(ut)danning».³³

I løpet av det siste århundret fikk vi to nye basisbøker i pastorallære her til lands, Skagestads *Pastorallære* i 1930 og Bjarne Weiders *Kallet og tjenesten* i 1969. Skagestad er den første som gjør prestens åndelige liv til et eget tema i norsk pastoralteologi.³⁴ Åndelig lederskap forutsetter åndelig kraft sier han. Ord og sakrament er primærkildene til prestens åndelige kraft, men kristent fellesskap, stillhet og ferie-

dager bør også prioriteres. Dessuten vektlegger han «åndelige øvelser»: «*Den evangeliske kirke kjenner ingen exercitia spiritualia i jesuittisk betydning, men åndelige øvelser er i og for sig uadskillelige fra sann kristendom. Disse øvelsers evangeliske begrep og særlige betydning for presten har fått et klassisk uttrykk i Luthers bekjente ord: 'Oratio, meditatio, tentatio faciunt theologum'.*»³⁵ Med det siste føyer Skagestad seg inn i tradisjonen etter Wexels, men erstatter Wexels' dannelsesperspektiv med et rent oppbyggelig sikte. Det er tale om en treleddet åndelig øvelse som presten bør beflitte seg på for å bevare kraften i sitt trosliv. Skagestads treleddete fokus på prestens åndelige liv finner vi igjen hos Weiders *Kallet og tjenesten* i 1969. Weider understreker også at tjenesten ikke kun er en åndelig kilde; den medfører åndelig slitasje. Derfor er det viktig at tjenesten har tro som forutsetning, og prestens personlige trosliv må dyrkes utenom tjenesteoppgavene. Personlig andaktsliv og fordyppelse er viktig her, og i en særstilling her står *oratio* – prestens bønneliv.³⁶

Oppfatningen av synet på prestens åndelige liv i eldre norsk pastoralteologi kan oppsummeres i tre punkter: For det første blir det viet mye oppmerksomhet, om enn på noe ulik måte. For det andre knyttes det til prestedtjenesten, primært til forvaltningen av nådemidlene. For det tredje har det en tydelig forankring i Luther. Samtidig viser pastoralteologien en utvikling fra å se det åndelige liv som et aspekt ved tjenesteoppgavene (presten som «geistlig»), til at det blir utskilt som et eget felt i pastoralteologien: noe som bør næres også utenom tjenesten, og som endatil kan komme til stå i konflikt med den.

Eldre forestillinger om hva som er kilder til prestens åndelige liv er i betydelig endring sammenlignet med dagens pastorale spiritualitet. Endringen består bl.a. i at den lutherske forankringen har smuldret, og at prestedtjenestens ordinære oppgaver ikke vies oppmerksomhet. Moderne pastoral spiritualitet fremstilles som et supplement til tjenesten, en dimensjon som gjerne er forankret i sine egne praksiser. Disse er hovedsakelig av kontemplativ art og hentet fra økumeniske sammenhenger, med retreatbevegelsen og den ignatianske tradisjo-

nen som viktige inspirasjonskilder. Endringene er av ganske ny dato. Samtidig kan de også sees i sammenheng med en gryende tendens til å løsrive den pastorale spiritualiteten fra prestedtjenesten utover på 1900-tallet.

Sett i lys av tidligere norsk pastoralteologi fremstår dagens pastorale spiritualitet ikke som et selvsagt alternativ. Endringene savner forløpere i denne tradisjonen. En nærmere undersøkelse av begrepet spiritualitet i nyere religionsforskning kan imidlertid bidra til å forstå fenomenet som en del av større kulturelle endringer.

Spiritualitet og religionens subjektive vending

Ordet «spiritualitet» kom gradvis inn i norsk språkbruk utover 1970- og 1980-tallet³⁷. Det er i dag et etablert begrep i offentligheten selv om betydningen må sies å være diffus. Siden 80-tallet har spiritualitet også tiltrukket seg økende oppmerksomhet innen academia. De britiske forskerne Linda Woodhead og Paul Heelas er blant dem som har bidratt til kunnskapen om nyere spiritualitet de siste ti årene. Gjennom bøkene *Religion in Modern Times* (2000) og *The Spiritual Revolution* (2005), samt Heelas' *Spiritualities of Life* (2008), trekkes tette forbindelseslinjer mellom spiritualitet og en allmenn, postsekulær religiøsitet som har grepet om seg i Vesten i kjølvannet av New Age-bevegelsen. De gir denne typen spiritualitet vekselvis navn som «spiritualities of life», «subject-life spirituality» og «inner-life spirituality».³⁸ Disse begrepene betegner en mengde retninger som har lite fokus på læresetninger. Likevel finner Woodhead og Heelas flere karakteristiske fellestrekk, og en manglende interesse for læresetninger og religiøs doktrine er et av dem. Den allmennkulturelle «indre livets spiritualitet» fokuserer på den enkeltes liv her og nå istedenfor det hinsidige. Kropp og natur er inkludert i dette åndelige universet; den preges av en holistisk orientering. Samtidig står indre opplevelser, religiøse erfaringer og «well-being» høyt i kurs. Kvaliteter som dette kan oppnås ved å søke innover i seg selv, det være seg til sin indre «kilde», et ubesmittet indre univers eller en høyere bevissthet. Det indre livets spiritualitet kjennetegnes derfor

også av en vekt på praksis, på disiplin og øvelser som evner å gi denne kontakten med sitt indre selv. Videre er det viktig at spiritualiteten er autentisk; hver enkelt skal finne sin *egen* vei, uavhengig av hva religiøse institusjoner, tradisjoner eller autoritetspersoner måtte mene.³⁹ Woodhead og Heelas bygger sine tolkninger av dagens spiritualitet bl.a. på filosofen Charles Taylors analyser av det moderne selvet⁴⁰, og deres fremstilling av «det indre livets spiritualitet» går som hånd i hanske med hva Taylor har kalt «autentisitetens etikk»: *Selvrealisering* er et av de tyngste etos for det moderne subjektet.⁴¹ Videre kobler de den subjektivistiske formen for spiritualitet sammen med modernitetens sekulære verdensbilde. Sekulariseringen innebærer at den ytre verden, tidens gang og det offentlige rom er blitt tømt for religiøs betydning i det moderne menneskets oppfatning. Når disse gamle «stedene» for religiøs erfaring ikke lenger oppfattes som legitime, står den enkeltes indre liv igjen som et privilegert sted for religiøs erfaring. Den subjektive vendingen er imidlertid ikke bare religionens tilpasning til sekulariseringen, men også en religiøs forutsetning for den: Dreiningen mot selvets indre følelsesverden er synlig allerede tidlig i protestantisk teologi, ikke minst gjennom pietismen.⁴²

Et kirkelig uttrykk for kulturelle endringer?

Bildet Woodhead og Heelas tegner av vestlig religiøsitet danner en fortolkningsramme for nyere pastoral spiritualitet. Spiritualitetens fravær av tydelig luthersk forankring kombinert med dens tydelige økumeniske impulser etterlater inntrykket av at konfesjonell identitet og læremessig legitimitet er blitt mindre viktig. Derimot er det viktig at det fungerer. Som vi så i kirkemøtebetenkningen fra 1999, hevdes det at religiøs erfaring står på spill for dagens mennesker. Behovet for en tydelig erfaringsdimensjon henger sammen med et fokus på øvelser, et annet likhetstrekk som gjenspeiles i tenkingen om pastoral spiritualitet. I all hovedsak er øvelsesaspektet – retreat, stillhetsøvelser, meditasjon – av kontemplativ og introspektiv natur, også med tydelig parallell i «det indre livets spiritualitet». Det introspektive, følelsesorienterte fokuset viderefører samtidig en arv

fra den pietistiske tradisjonen som norsk kirke-liv har så sterke røtter i.

Det er tydelige tangeringspunkter mellom nyere pastoral spiritualitet og de endringer Woodhead og Heelas ser i kulturen for øvrig. Forestillingen om en form for «ubesmiltet kilde» i menneskets indre er et annet kjennetegn Woodhead og Heelas opererer med. Også dette har en parallell i noe av materialet, kirkemøtebetenkningen primært, men det har vakt diskusjon i kirken.⁴³ Videre er det også uklart om endringene i pastoral spiritualitet innebærer en holistisk profil tilsvarende «det indre livets spiritualitet», som fremhever at det er en tett sammenheng mellom åndelige og materielle sider ved tilværelsen. Igjen er kirkemøtebetenkningen et unntak som åpner for en form for holistisk verdensbilde.⁴⁴ Mindre entydig er det også om materialet åpner opp for den nevnte selvrealiseringstendensen: Generelt vier de åndelige øvelsene stor tid og plass til den enkelte. Samtidig fokuserer de på å gi rom til Gud, noe som involverer en *annen* stemme enn selvets, samt et forpliktende læremessig innhold. At det gis et større rom til individets indre liv, er åpenbart, men det blir ikke dermed riktig å si at det er tale om selvrealisering på helt subjektive premisser.

Sammenlignet med hva Woodhead og Heelas kaller «det indre livs spiritualitet», skiller enkelte sider ved dagens pastorale spiritualitet seg ut, og andre er vanskelig å trekke entydige konklusjoner om. Det imidlertid påfallende hvordan flere av hovedtendensene synes å gå langs de samme linjene som «det indre livets spiritualitet» – om enn på sin egen måte.

Spiritualitet som erfaring og livstolkning

Betyr det foregående at spiritualitet ikke handler om tradisjonell religion, men kun er reservert for nyreligiøse strømninger i det senmoderne Vesten? Boken *The Spiritual Revolution* synes å svare ja på det spørsmålet allerede i undertittelen: *Why Religion is giving Way to Spirituality*. Boken *Religion in Modern Times* peker i samme retning ved å plassere spiritualitet i en egen kategori ved siden av religion.⁴⁵ I sin seneste bok tegner Paul Heelas imidlertid opp et mer nyansert bilde. Spiritualitet er også en side også

ved tradisjonell religion, skriver han. Ordet betegner åndelig liv, det livet som i leves i lys av det man oppfatter som sin åndelige dimensjon.⁴⁶ Dette bringer Heelas nærmere en rekke andre forskere som har viet spiritualitet oppmerksomhet de siste tiårene. Som Bernard McGinn skrev i sin introduksjon til bind 16 i den voluminøse serien *World Spirituality* i 1985: «*Christian spirituality is the lived experience of Christian belief [...] [I]t concentrates not on faith itself, but on the reaction that faith arouses in religious consciousness and practice.*»⁴⁷ Ifølge en annen viktig stemme, Sandra Schneiders, er spiritualitet et allmennmenneskelig fenomen. Det betegner de erfaringer det gir å leve i lys av en ultimat verdi eller virkelighet: «*[Spirituality] is the experience of conscious involvement in the project of life-integration through self-transcendence toward the ultimate value one conceives.*»⁴⁸ Spiritualitet kommer til uttrykk i en rekke ulike aspekter av tilværelsen. Det spenner fra praksis til livstolkning og samles opp i *erfaring* – i hele sin bredde – som et kjernebegrep.

I forrige avsnitt fortolket vi endringene i norsk pastoral spiritualitet i lys av nyere religionsvitenskapelige perspektiver. Vi skal nå vurdere de samme endringene i lys av et pastoralteologisk bidrag som skriver seg inn i den sistnevnte oppfatningen av spiritualitet. Bidraget er interessant fordi det gir et helhetlig bidrag fra et luthersk perspektiv til refleksjon omkring hva pastoral spiritualitet handler om, noe vi så langt mangler her til lands.

Tjenesteorientert pastoral spiritualitet

Gordon Lathrop er professor emeritus i liturgikk ved Lutheran Theological Seminary, Philadelphia, og er bl.a. forfatter av triologien *Holy Things* (1993), *Holy People* (1999) og *Holy Ground* (2003). Når Lathrop forklarer hva han mener med ordet spiritualitet, henviser han først til en oppfatning som burde være gjenkjennelig: «*[I]n contemporary North America, [spirituality] may connote a personal interior state, open to religious experience and quite distinguished from organized religion.*»⁴⁹ Lathrop vil imidlertid peke i en annen retning. Med referanse til Rowan Williams sier han at «*Christianity began as an experience of «contradictoriness». [...] «Spirituality»*

involves each believer, day after day, discovering the implications of the religious questioning. [It is] the continual questioning and redirection of human lives that occurs in the encounter with the central symbols of faith, symbols that live primarily in the assembly life of the community.»⁵⁰ For ham, som for McGinn, Schneiders og Williams, handler kristen spiritualitet om den kontinuerlige nytolkningen av menneskelig erfaring i lys av de sentrale kristne symbolene. Dens primære kilder eller «praksiser» er dåpen og gudstjenestefeiringen. Slik sett er den enkel, allmenn og lite eksotisk. Det *pastorale* ligger primært i at den er beskrevet fra prestens side av bordet, fra perspektivet til en som forvalter kirkens praksiser, den som har ansvaret for å døpe, forkynne og dele ut nattverd. Det hadde imidlertid ikke vært en *pastoral spiritualitet* dersom presten ikke sto i en dobbeltrolle – også som døpt, som forkynnelsens første tilhører og som mottaker av nattverden. Prestens spiritualitet er knyttet til at hun selv belyses av nåden hun forvalter til andre.

Lathrops bok er delt i to hoveddeler. Første del fokuserer på prestens *oppgaver* og den andre på prestens *liv*. For Lathrop henger de to nøye sammen. Det er ved å lære seg oppgavene utenat (*by heart*) at presten legger best til rette for et liv som kan farges av de kristne symbolene – en *pastoral spiritualitet*: «*[...] life itself, also for the pastor, is drawn as a gift from the matters that live at the heart.*»⁵¹ I den årvåkne omgangen med de kristne symbolene vil livet formes. Lathrops insistering på en sammenheng mellom symboler og liv speiler en innsikt vi kjenner fra hermeneutikken, og som knyttes til begrepet «den språklige vending»: Språk skaper virkelighet⁵². Nye symbolverdener kan skape nye erfaringer av det vante. Men en velkjent symbolverden blir heller aldri uttømt for mening. Å møte velkjente ord med stadig nye spørsmål vil avdekke stadig flere svar, nye ord, perspektiver som er i stand til å skape nytt liv. Det er en aldri avsluttet prosess. Symbolspråket som presten forvalter har kraft til å skape nye livserfaringer, livserfaringer som rommer gudserfaringer. I sin utføring av de klassiske pastorale oppgavene er presten en tilrettelegger både for menighetens og sin egen spiritualitet.

«[T]he text seeks to call pastors to find [...] the heart of their spirituality, in the communal tasks of presiding at the holy table and at the holy bath, of preaching, and of seeing to it that there is a collection to be justly distributed among the poor. Herein lies the venture of the book, its question, its proposal: if it is for the sake of these communal actions that we ordain people at all, cannot these things be taken as the center and focus for pastoral identity and pastoral spirituality?»⁵³

Gudstjenester og kirkelige handlinger er møteplasser mellom levd liv og de kristne symbolene. Symbolene er som en ressursbank i vår stadig pågående fortolkning av livserfaringer; gjennom dem åpnes muligheten for at evangeliet tar bolig i konkrete livssituasjoner og gir dem nytt innhold. Slik sett handler Lathrops pastorale spiritualitet om inkarnasjonen på to måter: For det første fordi budskapet om at Gud ble menneske, er spiritualitetens innholdsmessige utgangspunkt og sentrum, og for det andre fordi levd spiritualitet handler om de utallige måtene som budskapet kan bli inkarnert på i levd liv. I overført betydning kan man si at forvaltningen av kirkens symboler skjer for at Ordet kan bli kjødt på ny og på ny.

Lathrop tilfører ikke den pastorale spiritualitet nye praksiser eller øvelser. Tvert imot er fokuset på pastorale oppgaver som er så tradisjonelle at han har, på tross av at han skriver med luthersk forankring, et økumenisk sikte.⁵⁴ *Blikket* på oppgavene er imidlertid uvant. Ved å beskrive prestens tjeneste som spiritualitet minner han om at prestatjeneste handler om å stå i livserfaringer, om å være utrustet til å la de kristne symbolene tale inn i sin tid slik at de skaper en bærekraftig forskjell.

Kirkens liv – sentrum eller periferi?

Som publikasjonene om norsk pastoral spiritualitet er Lathrops bidrag opptatt av prestens åndelige liv. Begge deler er premissleverandører innenfor en luthersk kirkevirkelighet, og de har et økumenisk sikte. Likevel avviker Lathrop fra det norske materialet på en rekke punkter. For det første har han et eksplisitt luthersk utgangspunkt. For det andre betoner han kunnskapens rolle (å lære de kristne symbolene), mens trenden i norsk pastoral spiritualitet er å fokusere på handlingsaspektet (meditasjon, bønneøvelser). Dette har sammenheng med en tredje forskjell,

som angår forståelsen av begrepet spiritualitet. Det norske materialet bruker spiritualitet i stor grad om kontemplative praksiser. Lathrop, derimot, sidestiller spiritualitet verken med kontemplativ praksis eller med praksis over hodet. Han ser kristen praksis som spiritualitetens forutsetning og konsekvens, et medium som *formidler* det symbolske univers spiritualiteten lever av. Å se spiritualitet som livstolkning betyr at det er et allment fenomen. Dette peker videre på en fjerde forskjell, for til sammenligning gir spiritualitet forstått som kontemplativ praksis noe elitistisk over seg. I Lathrops perspektiv er spiritualitet et folkelig fenomen i den forstand at den kristne erfaringsdimensjonen og livstolkningen også kan gjenfinnes hos dem som sjelden uttrykker det gjennom kirkelig praksis. Kanskje kommer den til overflaten kun i høytider og ved livets overganger. For mange, kanskje de fleste, handler spiritualitet om en taus dimensjon i tilværelsen. For det femte hører Lathrops spiritualitet tradisjonelt hjemme i en kirkelig tradisjon, mens mitt materiale primært drar veksler på monastiske tradisjoner. I katolsk og ortodoks sammenheng har kloster- og ordenslivet alltid supplert kirkelivet, mens de i protestantisk kontekst har hatt marginale vekstvilkår. Det innebærer at *kirkelig* forankret spiritualitet har størst økumenisk potensial, samt at de omtalte endringene her til lands har færre forankringspunkter i vår egen kirkelige tradisjon enn Lathrops modell. Denne situasjonen danner bakgrunnen for den sjettede og mest avgjørende forskjellen mellom Lathrops bidrag og de norske: For Lathrop står prestatjenesten i *sentrum* av den pastorale spiritualitet, i tydelig slektskap med eldre norsk pastoral spiritualitet. I dagens norske kontekst oppsøkes spiritualitet i tjenestens periferi, som et *supplement* til ordinært kirkeliv.

Oppsummering

Før jeg avslutningsvis prøver å gi en mer helhetlig vurdering av materialet, er det behov for å samle trådene. Ulike ressurser som setter dagsorden for norsk pastoral spiritualitet, er blitt undersøkt: Vi startet med *Tjenestens kilder* fra 1990, gikk over på kirkemøtebetenkingen om den åndelige lengsel fra 1999 samt PFs

kurstilbud i spiritualitet. Her danner det seg et bilde av hvilke forestillinger som preger tenkingen om spiritualitet. Hovedtendensen er at pastoral spiritualitet knyttes til religiøse praksiser med kontemplativt tilsnitt. Sammenlignet med den eldre pastoralteologiske tradisjonen innebærer endringene at den lutherske forankringen har falt ut, og at prestedtjeneste og kirkelev ikke lenger befinner seg i sentrum. Dette indikerer blant annet at det finnes liten *kontinuitet* med de viktige ingrediensene norsk pastoralteologisk tradisjon.

I lys av nyere religionsforskning har vi videre sett at viktige tendenser i materialet løper parallelt med et religiøst fenomen i samtidskulturen for øvrig, det forskerne Woodhead og Heelas kaller «det indre livs spiritualitet». De parallelle tendensene handler bl.a. om økende tradisjonsblanding, nedtoning av det læremessige, et uttrykt behov for åndelig erfaring og et fokus på øvelser som legger til rette for dette, samt en tendens til å gi prioritet til subjektets indre liv. Nå så vi også at tenkningen om pastoral spiritualitet skilte seg ut fra «det indre livs spiritualitet» på ulike punkter. Men de mange møtepunktene med bredere kulturelle strømninger indikerer samtidig at endringene i norsk pastoral spiritualitet har *aktualitet*.

Til slutt har vi sett endringene i lys av en helhetlig visjon for pastoral spiritualitet fra den lutherske teologen Lathrops hånd. Dette perspektivet avdekket at det finnes ganske ulike måter å tenke pastoral spiritualitet på i luthersk kontekst. De iøynefallende forskjellene mellom Lathrops bidrag og det norske materialet gir grobunn til følgende spørsmål: Hvilken rolle spiller religiøst språk og symboler – det kognitive momentet – i spiritualitet? Hvordan kan monastisk influert spiritualitet gjøres adekvat i kirkelig kontekst? Hvordan inkorporeres disse formene for spiritualitet teologisk i en kirke som så å si er uten monastiske tradisjoner? Og: Handler ordinær prestedtjeneste om spiritualitet? Under disse spørsmålene ligger to erkjennelser: For det første bidrar materialet i liten grad til å utmeisle den pastorale spiritualitetens *identitet* – som kirkelig spiritualitet i luthersk kontekst. For det andre er det tale om ulike oppfatninger av spiritualitet som sådan. Det er

blant annet den ulike bruken av spiritualitetsbegrepet vi skal se nærmere på i de konkluderende betraktningene.

Konkluderende betraktninger om «pastoral spiritualitet»

Tenkningen om pastoral spiritualitet i dagens kirkevirkelighet reflekterer en oppfatning som bevisst eller ubevisst knytter spiritualitet til kontemplative praksiser. Dette er kanskje ikke unaturlig; begrepet spiritualitet kom i bruk omtrent samtidig som bølgen av «det indre livs spiritualitet» skyllet over våre breddegrader. Den spiritualitetsforståelsen som gjenspeiles i kirkelige dokumenter, henger antakelig sammen med dette. Dermed kan denne bruken kanskje forstås som en kirkelig parallell til den oppfatning vi fant uttrykt i Woodhead og Heelas' *The Spiritual Revolution*, der spiritualitet er ensbetydende med *nyere* religiøse trender og praksiser. Men vi har også streift en annen oppfatning av begrepet, som bruker spiritualitet om religionens ytringsformer og manifestasjoner. En slik forståelse ligger til grunn for Harald Olsens spiritualitetstypologi som innebærer at spiritualitet primært betegner religionens praksisdimensjon. Til slutt har vi dukket ned i den referanserammen Lathrop representerer. For ham, som for Schneiders, McGinn, Sheldrake og andre, brukes spiritualitet om erfaringsaspektet ved religion og livsyn. Spiritualitet handler om religiøs praksis, men også om kognitivt trosinnhold, livstolkning og levd liv. Opplevelse av kunst og natur, av menneskemøter og livets gang kan også bidra til å forme ens spiritualitet i denne betydningen av ordet – selv om det er erfaringer som kanskje ikke har religiøse sider for andre enn den som gjennomlever dem. Det er denne forståelsen av begrepet jeg har antydnet som særlig fruktbar i tilknytning til prestedtjenesten.

Forståelsen av spiritualitet som troens erfaringsdimensjon er verdifull nettopp fordi det er en dimensjon som har lett for å unnsnippe de faglige blikkene. En slik forståelse har også potensial for synet på prestedtjenesten, fordi de klassiske pastorale oppgaver handler nettopp om formidlingen mellom den kristne symbolverden og konkrete livserfaringer. I prestens

arbeid med å legge til rette for at andre skal kunne lese sitt liv i lys av evangeliet, legges det også til rette for egen spiritualitet. Dette, som er et av Lathrops hovedpoeng, bringer oss tilbake til de åpenbare sider ved prestedtjenesten som utgangspunkt for den pastorale spiritualitet. I dette perspektivet blir verdien av yrkestittelen «geistlig» på ny tydelig. Spiritualitet, forstått som beveggrunnen for de pastorale oppgavene, blir ikke et unaturlig ankerfeste for pastoral yrkesidentitet.

Til sist

Etter min mening har de overnevnte perspektivene mye for seg i kirkens videre diskusjon om pastoral spiritualitet. Samtidig har denne artikkelen primært drøftet hvordan tenkningen om spiritualitetens medier og ytringsformer endrer seg. Tendensene vi her har undersøkt, tilfører nye impulser inn i forvaltningen av presteskaps åndelige liv. De gjør det mulig å komme noe av tidens «åndelige lengsel» i møte på måter som ordinær kirkelig praksis ikke klarer. Videreutvikling av nye former for åndelig praksis myntet på prester kan tjene på å prioritere arbeidet med vår egen historiske kontekst så vel som med praksisens teologi. Kanskje nettopp et slikt arbeid i framtiden vil bidra til å gi endringene en mer varig aktualitet, som supplerende medier for en tjenesteforankret pastoral spiritualitet.

Litteratur:

- Grønvik, K. (red.) *I stillhet og tillit. Ressursbok fra retreatbevegelsen*. Oslo: Verbum 2005.
- Heelas, P. *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism*. Oxford: Blackwell Publishing 2008.
- Heelas, P. & Woodhead, L. (Eds.) *Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology*. Oxford: Blackwell Publishing 2000.
- Heelas, P. & Woodhead, L. *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing 2005.
- Jensen, G. *Indledning i prestedtjenesten*. Kristiania: Grøndahl & Søns Boktrykkeri (fjerde oplag) 1916.
- Jones, C.P.M. «Note on 'Spirituality'»: i Jones, C., Wainwright, G. & Yarnold, E. (Eds.) *The Study of Spirituality*. New York: Oxford University Press 1986.
- Lathrop, G. *The Pastor. A Spirituality*. Minneapolis: Fortress Press 2006.
- Laugerud, T. *Kirken i møtet med den åndelige lengsel i vår tid. Betenkning til Kirkemøtet 1999*. Oslo: Kirkerådet 1999.
- McGinn, B., Meyendorff, J. & Leclercq, J. (Eds.) *Christian Spirituality I*. [1985] New York: The Crossroad Publishing Company 2000.
- Olsen, H. «Mot stillheten og skjønnheten»: i: *Halvårsskrift for Praktisk Teologi* Oslo: Luther Forlag 2-2008, ss.37-48.
- Pontoppidan, E. *Collegium Pastorale Practicum*. [1757] Oslo: Luther Forlag 1986.
- Presteforeningens Fagråd for spiritualitet: *Årsrapport for 2007*. Internett: <http://www.prest.no/spiritualitet.31310.no.html>.
- Schneiders, S. «Spirituality as an Academic Discipline.» i: Dreyer, E. & Burrows, M. (Eds.) *Minding the Spirit. The Study of Christian Spirituality*. Maryland: The John Hopkins University Press 2005.
- Schumacher, J. et al. *Troens kilder. En bok om pastoral spiritualitet*. Oslo: Presteforeningens studiebibliotek (32) 1990.
- Skagestad, G. *Pastorallære*. Oslo: Lutherstiftelsens Forlag 1930.
- Taylor, C. *Autentisitetens etikk*. [1991] (overs. Petter Nafstad). Oslo: Cappelen Akademisk Forlag 1998.
- Taylor, C. *Sources of the Self*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press 1989.
- Taylor, C. *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press 2002.
- Weider, B. *Kallet og tjenesten. Pastoralteologiske prinsippsspørsmål*. Oslo: Lutherstiftelsen 1969.
- Wexels, W.A. *Foredrag over Pastoraltheologien*. Christiania: Chr. Grøndahls Forlag 1853.

Noter

- Artikkelen er et bearbejdet foredrag opprinnelig holdt på etterutdanningskurset «Prest og teolog i praksis» 16.04.09 på «Himmel og Hav» ved Stavanger. Kurset ble arrangert av MHS, MF, TF, PF og PTS.
- Skagestad, G. *Pastorallære*. Oslo 1930, s. 192.
- Presteforeningens Fagråd for spiritualitet, *Årsrapport for 2007*: <http://www.prest.no/spiritualitet.31310.no.html> (lastet 10.09.09 kl.14.11).
- Jeg bruker innledningsvis «spiritualitet» som en betegnelse på åndelig liv i vid forstand. Begreps innhold drøftes og presiseres senere i artikkelen.
- Flere forskere snakker i dag ikke bare om en endring, men om en spiritualitets-revolusjon i Vesten. Blant disse er David Tacey (2004) og Paul Heelas og Linda Woodhead (2005).
- Swinton, J. and Mowat, H. *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press 2006.
- Samme sted, s. 26.
- Samme sted, s. 94-97.
- Noen representative eksempler er H. Olsens artikler «Mot stillheten og skjønnheten»: i: *Halvårsskrift for praktisk teologi* Oslo 2/2008, s. 37-48 og «Fra lærepreken til lysglobe»: i: Repstad, P. og Henriksen, J.-O. (red.) *Mykere kristendom?* Bergen 2005, s.121-134; P.K. Botvar's «Why New Age is giving Way to Spirituality»: i: Furseth, I. & Leer-Salvesen, P. (Eds.) *Religion in Late Modernity*. Trondheim 2007, s. 87-100; samt T.S. Kaufmanns pågående avhandlingsarbeid om pastoral spiritualitet ved MF, med *Spiritualitet og tjeneste* som arbeidstittel.
- Schumacher, J. et al. *Troens kilder. En bok om pastoral spiritualitet*. [Presteforeningens studiebibliotek nr. 32.] Oslo 1990, s. 5.
- Schumacher, J. «Moderne spiritualitet», i: Schumacher,

- J. et al. *Troens kilder. En bok om pastoral spiritualitet*. [Presteforeningens studiebibliotek nr. 32.] Oslo 1990, s. 7-22.
- 12 Kvarme, O. «Ordet og den hellige lesning» (samme sted, s. 25-42); Setek, L.T. «Bønn og forbønn» (samme sted, s. 43-65); Smebye, S. «Stillhet og meditasjon» (samme sted, s. 155-170).
- 13 De forfatterne som tydeligst bringer inn økumeniske og før-reformatoriske perspektiver, er Ole Chr. Kvarme, Lise Setek, Anders Mikal Holen og Sverre Smebye.
- 14 <http://www.kirken.no/?event=doLink&famID=6906> (lastet 08.04.09) Kirkemøtebetenkingen kan også lastes ned fra internett på www.kirken.no.
- 15 Et aktuelt eksempel er debatten mellom Tore Laugerud og Torleif Austad i *Luthersk kirketidene* nr.I (s. 6-7) og nr.II (s. 256-259) 2009 - 144 årgang.
- 16 Laugerud, T. *Kirken i møtet med den åndelige lengsel i vår tid. Betenking til Kirkemøtet 1999*. Oslo 1999, s. 47. I lys av dette går det også an å lese betenkingen som et uttrykk for kirken egen åndelige lengsel i vår tid.
- 17 Samme sted, s. 5, 20.
- 18 Samme sider.
- 19 Grønvik, K. (red.) *I stillhet og tillit. Ressursbok fra retreat-bevegelsen*. Oslo 2005, s. 10-11, 28-30.
- 20 Laugerud, T. *Kirken i møtet med den åndelige lengsel i vår tid*. Oslo 1999, s. 22.
- 21 Samme sted, s. 23.
- 22 Samme sted, s. 24.
- 23 Kursbeskrivelsen er tilgjengelig på <http://www.prest.no/smak-og-kjenn-kristen-spiritualitet-og-retreat.331450-31310.html> (lastet 09.09.09, kl.19.30).
- 24 Olsen, H. «Mot stillheten og skjønnheten. Endringer i sørlandske statskirkeprestens spiritualitet». I: *Halvårs-skrift for praktisk teologi*. 2-2008, s. 37-48.
- 25 Samme sted, s. 46.
- 26 Samme sted, s. 39.
- 27 Samme sted, s. 46.
- 28 Jones, C.P.M. «Note on 'Spirituality'» I: Jones, C. et al (Eds.) *The Study of Spirituality*. Oxford 1986, s.xxiv.
- 29 Pontoppidan, E. *Collegium Pastorale Practicum*. [1757] Oslo 1986, s. 63.
- 30 Jensen, G. *Indledning i prestedtjenesten*. Kristiania 1916, s. 142.
- 31 Samme sted, s. 128.
- 32 Wexels, W.A. *Foredrag over Pastoraltheologien*. Christiania 1853, s. 116-158.
- 33 Samme sted, s. 116, 117.
- 34 Skagestad, G. *Pastorallære*. Oslo 1930, kap. 3A: «Kildene til prestens åndelige kraft», s. 190ff.
- 35 Samme sted, s. 192.
- 36 Weider, B. *Kallet og tjenesten. Pastoralteologiske prinsippsspørsmål*. Oslo 1969, s.70-73.
- 37 Ifølge bibliotekdatabasen www.bibsys.no (01.06.09) er den første skandinaviske boka med 'spiritualitet' i tittelen fra 1978 (Hærdelin, A. *Vægledning*. Uppsala 1978). Den neste er fra 1985. Fra 80-tallet har basen totalt fem bøker med 'spiritualitet' i tittelen. Til sammenligning har Bibsys registrert ti utgivelser fra 2008.
- 38 Heelas, P. *Spiritualities of Life*. Oxford 2008, s. 5.
- 39 Samme sted, s. 32-38.
- 40 Heelas, P. & Woodhead, L. *The Spiritual Revolution*. Oxford 2005, s. 2-3.
- 41 Taylor, C. *Autentisitetens etikk*. [1991] Oslo 1998, s. 55-65.
- 42 Taylor, C. *Sources of the Self*. USA 1989, s.302; *Varieties of Religion Today*. London 2002, s. 11-18, 63ff.
- 43 Se diskusjonen mellom Tore Laugerud og Torleif Austad i *Luthersk kirketidene* nr.I (s. 6-7) og nr.II (s. 256-259) 2009 - 144 årgang.
- 44 Laugerud, T. *Kirken i møtet med den åndelige lengsel i vår tid*. Oslo 1999, s. 13-17.
- 45 Heelas, P. & Woodhead, L. (Eds.) *Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology*. Oxford 2000, s. 3.
- 46 Heelas, P. *Spiritualities of Life*. Oxford 2008, s. 25-30.
- 47 McGinn, B. et al (Eds.) *Christian Spirituality I*. [1985] New York 2000, s. xv-xvi.
- 48 Schneiders, S. «Spirituality as an Academic Discipline.» I: Dreyer, E. & Burrows, M. (Eds.) *Minding the Spirit*. USA 2005, s. 5-6.
- 49 Lathrop, G. *The Pastor. A Spirituality*.
- 50 Samme sted, s. 13-14.
- 51 Samme sted, s. ix.
- 52 Denne posisjonen forbindes (om enn på ulikt vis) med M. Heidegger, H.-G. Gadamer og P. Ricœur.
- 53 Lathrop, G. *The Pastor. A Spirituality*. USA 2006, s. viii.
- 54 Samme sted, s. vii.

Sammendrag

Artikkelen tar for seg ulike uttrykk for tenkningen om spiritualitet i Den norske kirke. Det er særlig aktuelle tendenser i måten pastoral spiritualitet fremstilles på, som står i fokus. Prestens åndelige liv har også vært et tema i eldre norsk pastoralteologi. Ved å se dagens forestillinger i et historisk, pastoralteologisk perspektiv blir det tydelig at vi har å gjøre med et felt i endring. Artikkelen fortolker endringene først i lys av noen omgripende kulturelle bevegelser i senmoderniteten, som har innvirkning på tro og religiøs praksis. Deretter settes endringene inn i en aktuell pastoralteologisk kontekst. Dette danner grunnlaget for en teologisk refleksjon rundt noen av de muligheter og utfordringer som dagens tenkning om pastoral spiritualitet står ovenfor. I denne sammenhengen utkrystalliserer relasjonen mellom spiritualitet og prestedtjeneste seg som et sentralt tema.